

Osmanlı Mirası Araştırmaları Dergisi

Journal of Ottoman Legacy Studies

e-ISSN: 2148-5704

Cilt 11, Sayı 31, Kasım 2024 / Volume 11, Issue 31, November 2024

Makale Türü/Article Types: Araştırma Makalesi/Research Article
Geliş/Received: 13.07.2024
Kabul/Accepted: 28.08.2024
DOI: 10.17822/omad.1515847

Atf/Citation: Hayat, İlker. "Bursalı Hasan Hâtif Külliyyatına Doğru: Yeni Bulunan Nüshaların Mevcut Neşirlere Katkısı Üzerine". *Osmanlı Mirası Araştırmaları Dergisi* 11/31 (2024): 645-667.

İlker HAYAT

(Dr.), Türkiye, ilkerhayat@gmail.com, 0000-0003-1392-0503

Bursalı Hasan Hâtif Külliyyatına Doğru: Yeni Bulunan Nüshaların Mevcut Neşirlere Katkısı Üzerine*

Towards Bursalı Hasan Hâtif's Kulliyat: On The Contribution Of Newly Discovered Copies To Existing Editions

Öz: Kaynaklarda Serrâc-zâde, Egerci-zade, Semerci-zâde ünvanıyla anılan 18. yüzyıl şairlerinden Hasan Hâtif Efendi, Bursalıdır. Tezkirelerde şairin mürettep bir divanı olduğu bilgisi verilip ardından şiirinden örneklere yer verilse de diğer eserleriyle ilgili bilgi bulunmamaktadır. Hâtif ile ilgili yapılan çalışmalarda şairin hayatı ve eserleriyle ilgili, tezkirelerde yer almayan bilgiler gün yüzüne çıkmaya başlamış ve gerek eserleri gerekse hayatı hakkındaki bilgiler daha da genişlemiştir. Böylece şairin *Dîvân*, *Esmâü'l-Hüsnâ*, *Üç 'Arûs* ve *Üç Dâmât* ve *Seyahatnâme* olmak üzere dört eseri ortaya çıkarılmıştır. Hâtif ile ilgili neşirler, tek nüsha olarak bilinen ve "müellif hattı" olduğu ifade edilen Atatürk Üniversitesi Seyfettin Özege Kitaplığı ASL 94-98'de kayıtlı bir nüsha üzerinden yapılmıştır. Yapmış olduğumuz araştırmalar neticesinde şairin külliyyatını ihtiva eden yeni yazma nüshalara ulaşılmıştır. Bu nüshalar, şairin hayatıyla ve sanatıyla ilgili yeni bilgileri gün yüzüne çıkarmış ve eldeki tek nüshanın "müellif hattı" nüsha olduğu bilgisini tartışmaya açmıştır. Bu makale, tarafımızca doktora tezi olarak hazırlanan Hâtif külliyyatı neşrinin yeni nüshalarının bilim dünyasına duyurulması amacıyla kaleme alınmıştır. Makalede, şairin tezkirelerde yer alan biyografisine yer verdikten sonra bu bilgiler, Hâtif'in eserleri üzerinden yeniden değerlendirilmiştir. Son olarak da bu yeni nüshaların var olan neşirlere ne gibi katkılar sunduğuna dair örnekler verilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Divan, Hâtif, metin neşri, mesnevi, müellif hattı, Serrâc-zâde

Abstract: Hasan Hâtif Efendi, one of the 18th century poets, who is known as Serrâc-zâde, Egerci-zade, Semerci-zâde in the sources, was from Bursa. Although it is stated in the tezkires that the poet has a complete divan and then examples of his poetry are given, there is no information about his other works. In the studies on Hâtif, the information about the poet's life and works that were not included in the tezkires began to come to light and the information about his works and life expanded even more. Thus, four works of the poet, namely *Dîvân*, *Esmâü'l-Hüsnâ*, *Üç 'Arûs* and *Üç Dâmât* and *Seyahatnâme*, were revealed. The editions of Hâtif were made on a copy registered in Atatürk University Seyfettin Özege Library ASL 94-98, which is known as a single copy and stated to be "the author's line". As a result of our researches, new manuscripts containing the poet's corpus were found. These manuscripts have brought to light new information about the poet's life and art, and have opened up for discussion the information that the only available copy is the "author's calligraphy" copy. This article has been written in order to announce the new copies of the edition of the Hâtif corpus, which was prepared by us as a doctoral thesis, to the world of science. In the article, after including the poet's biography in the tezkires, this information is re-evaluated through Hâtif's works. Finally, examples of how these new copies contribute to the existing editions are given.

Key Words: Divan, Hâtif, text edition, masnavi, author's line, Serrâc-zâde

Extended Abstract

Although the biographical sources of the period contain information about the lives and works of poets who worked in the classical Turkish literature, this information may be incomplete, inaccurate or narrow in scope. For this reason, in order to understand a poet and to

* Makale, İlker Hayat'ın "Serrâc-zâde Hasan Hâtif Külliyyatı, *Dîvân-Esmâü'l-Hüsnâ-Üç 'Arûs* ve *Üç Dâmât-Seyahatnâme* (Karşılaştırmalı Metin-Değerlendirme)" başlıklı doktora tezinden faydalanılarak hazırlanmıştır.

reach the most accurate and comprehensive information about him, it is necessary to look at his works. At this point, while this is possible for poets whose works have come to light, it is unfortunately difficult to say the same for others. Today, there are many Turkish manuscripts waiting to be unearthed in different parts of the world, on the shelves of different libraries and in digital media. With the discovery of these works, poets and works that we have no or limited information about continue to be added to the history of literature and included in this cultural circle.

Hasan Hâtif Efendi and his works are one of these poets. Born in Bursa in 1077 (1666 A.D.), the information about Hâtif in the biographical sources of the period is quite limited. His pseudonym is even mentioned as "Hâtifi" in some tezkires. The only detail we can learn about Hâtif, whose date of birth, his duties and a few poems from his complete divan, is that he was a talented poet with knowledge and wisdom. Hâtif served in Emir Sultan Madrasah and then held various state positions. While leading a life of appointments and dismissals in the Ottoman bureaucracy, he was also engaged in poetry. He served as a qadi in important Ottoman centers such as Ganja, Revan, Kayseri and Baghdad. The information stated so far is what is included in the tezkires. However, the information about Hâtif is much more than what is described in these lines. When we analyze his Dîvân, we see that Hâtif used poetry as a means of existence within the Ottoman bureaucracy. In his odes to many high-ranking bureaucrats such as pashas, sheikhulislams, and viziers who occupied important positions in the state, he praised them and wrote many dates for their important days such as birth, marriage, and death. Through these poems, sometimes Hâtif received the honors he desired, and sometimes he failed to achieve his goal. The poems he wrote were not only for state officials but he also chronologically narrated the turning points of his own life in these poems. As a matter of fact, in the introduction of his Dîvân, he personally dated his lineage, date of birth, place of birth, the pseudonym he took, his family, marriages, children, the death of his daughter, the construction of a new house, and the duties he was assigned. In fact, in his Seyahatnâme, from the moment he received the news of his appointment to Baghdad, he said goodbye to his family and set off, and described in detail where he traveled day by day, hour by hour, and under what conditions he arrived in Baghdad.

Four works of the poet, of which only his Dîvân is mentioned in the tezkires, have come to light, but the only manuscript containing these works is the work of a careless annotator. As such, the evaluations made about Hâtif's poetry and his works do not actually belong to Hâtif directly, but to the annotator. For example, due to a misspelled or misspelled word, Hâtif's poetry has been subjected to negative criticism and his art has not been fully evaluated. In addition, since a study on all of his works could not be made, the information about his life journey has not been continuous and consistent. In this study on Hâtif, in order to approach him with a holistic view, all four works in his corpus were analyzed and new manuscript copies of these works were obtained. Thus, the information that there is only one copy in the previous publications and that this copy is the copy written in the author's own handwriting has been opened to discussion. Istanbul Millet Library Ali Emiri Collection 34 Ae Manzum 501, Sweden Upsala University Library 03053, National Library of England Turkish Manuscripts Or.6238, Atatürk University Seyfettin Özege Library ASL 94-98, National Library Manuscripts Collection 06 Mil Yz FB 313, Istanbul University Central Library NEKTY05491 have the works in Hâtif's corpus. The copy registered in Istanbul Millet Library Ali Emiri Collection 34 Ae Manzum 501, which contains Dîvân and Üç 'Arûs ve Üç Dâmâd masnavî, is the copy in the form of a draft written in Hâtif's own handwriting as a result of our examinations and evaluations. In addition to this, the other copies are edited copies that were copied later than this copy. So much so that each copy has a separate importance in itself. Because in all of these works, poems that were not included in another copy were encountered, and with the evaluation of all these copies, a Dîvân of Hâtif could be created based on the available copies. In addition, these new copies have also made important contributions to the research on Hâtif.

1. Hâtif'in Hayatı

1.1. Hâtif ile İlgili Biyografik Kaynakların Kritiği

Klasik Türk edebiyatının XVIII. yüzyıl şairlerinden Hâtif ile ilgili bilgilere, ilk olarak *Safâyî Tezkiresi*'nde rastlanmaktadır. "Hâtifi" maddesinde yer alan bilgilere göre asıl adı Hasan olan şair, Bursalıdır. Egerci-zade namıyla meşhurdur. Yetenekli, ilim ve irfan sahibi bir şair olan Hâtif, tahsilini müteakip Bursa'da müderrislik yapmıştır. Safayî, bu bilgileri aktardıktan sonra şairin "olur" ve "üzre" redifli şiirlerini kendisine yolladığını ifade etse de¹ bu şiirler tarafımızca doktora tezi olarak hazırlanan ve Hâtif'in külliyyatını ihtiva eden nüshalarda yoktur. Ayrıca şairin mahlası Hâtif olmasına rağmen tezkirede "Hâtifi" olarak kaydedilmiştir.

Hâtif ile ilgili bilgilerin yer aldığı ikinci kaynak ise *Sâlim Tezkiresi*'dir. *Safâyî Tezkiresi*'nde olduğu gibi bu tezkirede de şair "Hâtifi" mahlasıyla anılmaktadır. Tezkirede Hâtif'in asıl adının Hasan, doğum yerinin Bursa olduğu kaydedilmiş ve Semercizâde lakabı ile anıldığı ifade edilmiştir. Buradaki bilgiler *Safâyî Tezkiresi*'nde geçen bilgilerin tekrarı mahiyetindedir. *Safâyî Tezkiresi*'nde yer alan "olur" redifli şiire ilave olarak;

Çünkü her harfi eyledik tahrîr
Hidmet etdi kalem be-vefk-i merâm

Ba'dezîn harf-i yâyı sebt idelim
Bu eser anunile ola tamâm²

beyitleri verilmekle birlikte bu beyitlere de Hâtif külliyyatının nüshalarında tesadüf edilmemiştir.

İsmâil Belîğ, *Nuhbetü'l-Âsâr li-Zeyl-i Zübdetü'l-Eş'âr* adlı tezkiresinde "Hâtif" mahlasıyla yer verdiği şair için "*Burusevî Serrâc-zâde Hasan Efendi'dür. Hâlâ Hazret-i Emîr Medrese-i Celîlesinde câ-nişindir.*" kaydını düştükten sonra "kalem" kasidesinden ve diğer gazellerinden örnekler vermiştir.³ Bu örneklerin tamamı Hâtif divanında yer almaktadır.

Safvet Tezkiresi'nde "Hâtifi" maddesiyle yer alan şairin adı Hasan olarak verildikten sonra, Egerci-zade namıyla meşhur olduğu ifade edilmiştir. Bu kısa bilginin ardından Safvet, Hâtif'in Bursa'dan gönderdiği şiirini örnek olarak vermiştir.⁴ Fakat bu iki şiire de külliyyatın herhangi bir bölümünde tesadüf edilmemiştir.

Râmiz *Âdâb-ı Zürefâ*'da "*Hâtif-i Burusevî*" başlığıyla yer verdiği Hâtif'in asıl adının Hasan olduğunu kaydeder. Egerci-zade ve Serrâc-zâde ünvanlarını da andıktan sonra Bursa müderrislerinin birinden mülazım olduğunu ifade ederek görev yaptığı yerleri sıralamıştır. 1140'ta Gence, 1141 senesinde Revân, 1146'da Kayseriye kazası, 1150 senesinde Bağdat'ı zikrettikten sonra 1152 senesini de ölüm tarihi olarak vermiştir.⁵ Bu bilgiler AE nüshasının [69^a] varağında, Mehmed Tevfik mührünün bulunduğu sayfada, "*Hâtif-i Burusevî'nin hatt-ı destiyeli olan divân-ı belâgat ünvânıdır. Zîrde tercüme-i hâli 'aynen Tezkire-i Râmiz'den me'hûzdur.*" ifadesinin hemen altında yer alan bölümde de geçmektedir.

Fatîn Tezkiresi, şairin biyografisiyle ilgili isabetli bilgileri vermesi bakımından dikkat çekicidir. Bursa'da 1077 tarihinde doğan Hasan Hâtif Efendi'nin 1111 tarihinde müderris olduğu ve sırasıyla 1140 tarihinde Gence mevleviyetine, ardından Revân kazasına, 1146 tarihinde Kayseriye kazasına, 1151 tarihinde Bağdat'a kadı olarak tayin edildiğini ve 1157

¹ Pervin Çapan, *Mustafa Safayî Efendi Tezkire-i Safayî: Nuhbetü'l-Âsâr Min Fevâ'idi'l-Eş'âr İnceleme Metin İndeks* (Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yay., 2005), 724.

² Adnan İnce, *Mîrzâ-zâde Mehmed Sâlim Efendi Tezkiretü's-Şuarâ* (Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay., 2018), 467, erişim tarihi: 27.05.2024, e-kitap <https://ekitap.ktb.gov.tr/Eklenti/57124,mirza-zade-mehmed-salim-tezkiretu39s-su39arapdf.pdf?0>.

³ Abdülkerim Abdülkadiröğlü, *İsmâil Belîğ Nuhbetü'l-Âsâr Li-Zeyl-i Zübdetü'l-Eş'âr* (Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yay., 1999), 528-529.

⁴ Bilal Güzel, "Kemiksiz-zâde Safvet Mustafa ve "Nuhbetü'l-Âsâr Min Fevâ'idi'l-Eş'âr" İsimli Şair Tezkiresi" (Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi, 2012), 795.

⁵ Sadık Erdem, *Râmiz ve Âdâb-ı Zürefâ'sı (İnceleme Tenkidli Metin İndeks Sözlük)* (Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yay., 1994), 280-281.

tarihinde de Tokat'ta vefat ettiğini kaydetmiştir.⁶ Örnek olarak verdiği şiir de Hâtif'in *Dîvân*'ında yer almaktadır.

Egerci-zade Hâtif Hasan Efendi başlığıyla Hâtif'e yer veren *Mecmûatü't-Terâcîm*'de diğer tezkirelere nazaran daha geniş bilgiler verilmektedir. Mehmet Tevfik; şairin ünvanını Egerci-zade olarak verdikten sonra Hâtif Hasan Efendi ibn-i Mehmed bin Hasan bin Yusuf olarak künyesini zikretmiştir. Akabinde, Bursa'da Kız Yakub Mahallesi Mescidi imamı olan Mehmed Efendi'nin oğlu olarak 1077 tarihinde dünyaya geldiğini kaydetmiştir. Ali Efendi'den ilim tahsil ettikten sonra Köse Ali Paşa Medresesinde görev yaptığını; 1040'ta Gence, 1046'da Kayseriye, 1051'de Bağdat'taki vazifelerini sıraladıktan sonra 1157 yılında Tokat'ta kadılık görevindeyken vefat ettiğini söylemiştir. Ölümü için "İrtihâlü'l-Hâtif" tarihi düşülmüştür.⁷ Hâtif'in, bu tezkirede örnek olarak verilen beyti de *Dîvân*'ında yer almaktadır.

Tuhfe-i Nâ'îlî'de yine "Hâtifi" mahlası ile tanıtılan şairin ünvanları Egerci-zade, Semerci-zâde, Serrâc-zâde şeklinde sıralandıktan sonra Bursalı olduğu ve Tokat kadılığı yaptığı bilgisi verilmiştir. 1077'de Bursa'da doğduğu söylendikten sonra ölüm tarihi olarak 1152 verilmiştir. Hayatıyla ilgili bu bilgilerden sonra "olur", "üzre", "bana", "dek", ve "ya Rab" redifli manzumeleri örnek olarak verilmiştir.⁸ Bunlardan "olur" ve "üzre" redifli manzumeler külliyyatta yer almazken "bana" redifli şiir, gazeller bölümünün ilk şiiridir. "Dek" ve "yâ Rab" redifli gazeller de külliyyatta yer almaktadır.

Şairler tezkiresi olmamasına rağmen, Bursalı önemli isimleri ihtiva etmesi bakımından Hâtif ile ilgili bilgi alabileceğimiz bir diğer eser *Gülzâr-ı İrfân*'dır. Hâtif'in Tokat'ta kadılık vazifesinde iken vefat ettiğinin hem beyanı hem de kanıtını sunan *Gülzâr-ı İrfân*'da şairin adı bir madde başı olarak geçmese de babası ve iki oğlu ile ilgili geniş bilgiye yer verilmiştir. "Fuzalâ-yı E'imme-i Kirâmından Egerci-zade Mehmed Efendi" başlığıyla Bursa'da Kız Yakub Mahallesi Mescidi imamı olan Mehmed Efendi ile ilgili bilgilere yer vermiş ve sonunda bu kişinin 1157 yılında mevleviyetle Tokat'ta bulunduğu esnada vefat eden Egerci-zade Hasan Hâtif Efendi'nin babası olduğunu kaydetmiştir.⁹ Bu eserde yer alan diğer önemli bilgi de Hâtif'in ilm kesp edecek yaşa geldiklerinde okumaları için yazdığı *Esmâ'ül Hüsnâ* şerhinde adlarını andığı Mustafa ve Mehmed adındaki iki oğlunun bilgileridir. Murâdiye Medresesi Müderrisi Egerci-zade Mustafa Efendi başlığıyla yer alan isim, eserden öğrendiğimiz üzere 1157 yılında mevleviyetle Tokat'ta bulunduğu esnada vefat eden Egerci-zade Hasan Hâtif Efendi'nin küçük oğlu ve Hattat Mehmed Efendi'nin biraderidir.¹⁰ Sultaniye Müderrisi Re'isül-'Ulemâ'i'l-Kirâm Egerci-zâde Es-Seyyid Mehmed Efendi başlığında ise Hâtif'in büyük oğlu Mehmed ile ilgili tafsilata yer verilmiştir. Kürd-zâde Efendi'den aldığı hat dersleriyle iyi bir hattat ve aynı zamanda müderris olan Mehmed Efendi'nin bilgilerine geçmeden önce de "Pederleri Hâtif Efendi 1157 senesi Tokat Mollâsı iken vefât ettiği üç varak yukarıda birâderleri tercemesinde muharrerdir." notu düşülmüştür.¹¹

Ahmed Hasîb Efendi'nin, Hekimoğlu Ali Paşa için yazılan tarih manzumelerini içeren *Mecmûa-i Tevârih* adlı eserinde de¹² Hâtif'in Ali Paşa'ya yazdığı "yine" ve "geldi" redifli tarih manzumelerine tesadüf edilmiştir. Bu şiirler adı anılacak nüshalarda da yer almaktadır.

⁶ Ömer Çiftçi, *Fatîh Tezkiresi (Hâtimetü'l-Eşâr)* (Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay., 2017), 524-525, erişim tarihi: 27.05.2024, e-kitap <https://ekitap.ktb.gov.tr/Eklenti/55976.fatin-tezkiresi-pdf.pdf?0>.

⁷ Ruhsar Zübeyiroğlu, "Mehmed Tevfik Efendi Mecmû'atü't-Terâcîm" (Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, 1989), 289.

⁸ Cemal Kurnaz ve Mustafa Tatçı, *Mehmet Nâil Tuman Tuhfe-i Nâilî* (Ankara: Bizim Büro Yay., 2001), 1188-1189.

⁹ Bilal Güzel, *Mehmed Fahreddin Bursavî ve Gülzâr-ı İrfân İsimli Biyografik Eseri (İnceleme-Metin)* (Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay., 2023), 507, erişim tarihi: 27.05.2024, e-kitap <https://ekitap.ktb.gov.tr/Eklenti/118690.gulzar-i-irfan-mehmed-fahreddin-bursavipdf.pdf?0>.

¹⁰ Güzel, *Mehmed Fahreddin Bursavî ve Gülzâr-ı İrfân İsimli Biyografik Eseri (İnceleme-Metin)*, 433.

¹¹ Güzel, *Mehmed Fahreddin Bursavî ve Gülzâr-ı İrfân İsimli Biyografik Eseri (İnceleme-Metin)*, 437.

¹² Göker İnan, "Ahmed Hasîb Efendi'nin Mecmûa-i Tevârih'i" (Yüksek Lisans Tezi, Trakya Üniversitesi, 2013), 209-219.

Sicill-i Osmânî'de Hâtif Hasan Efendi başlığında ise Bursalı olan şairin 1077'de doğduğu kaydedilmiştir. 1140'ta Gence mollası, sonra Kayseri ve Bağdat mollası olduğu ve 1157'de Tokat naibi iken vefat ettiği bilgilerine yer verilmiştir.¹³

Bursalı Mehmed Tâhir *Osmanlı Müellifleri*'nde Hâtif Hasan Efendi Sarac-zâde Bursevî başlığı altında Hâtif'i Bursalı âlim şairlerden biri olarak anar. Ölüm tarihi olarak 1152'yi verdikten sonra Ayvansarayî'nin *Vefeyât*'ında Kayseri kadısı iken vefat ettiğini nakleder. Kendi eliyle yazdığı divanının matlasından iki beyti örnek olarak verir.¹⁴ Bu beyitler şairin divanında yer alan birinci kasidenin ilk iki beytidir. Fakat Bursalı Mehmed Tahir'in Ayvansarayî'den naklettiği bilgilerin izini sürdüğümüzde Rıfat Kütük'ün¹⁵ ve Ramazan Ekici'nin¹⁶ hazırladığı *Vefeyât*'ta Hâtif maddesine tesadüf edilmemiştir.

Bağdatlı İsmail Paşa'nın *Îzâhu'l-meknûn fi'z-zeyli 'alâ Keşfi'z-zunûn an esâmi'l-kütüb ve'l-fünûn* adlı eserinde ise Hasan b. Abdullâh el-Burûsevî başlığı ile şairin kadı olduğunu ve 1157 senesinde vefat ettiğini kaydetmiştir.¹⁷

1.2. Dîvân'daki Biyografik Detaylar

Adı anılan bu kaynaklar dışında Hâtif ile ilgili biyografik bilgileri hem doğrulamak hem de ilave bilgiler edinmek için onun külliyyatında yer alan eserlere bakmak yerinde olacaktır. Çünkü Hâtif gerek *Dîvân*'ının dibacesinde verdiği künyesiyle gerek *Dîvân*'ın içinde yer alan tarih manzumeleriyle ve gerekse külliyyatında yer alan eserlerin satır aralarında hayatıyla ilgili pek çok detaya yer vermiştir. Özellikle yazdığı tarih manzumeleriyle hayatını kronolojik olarak rahatlıkla takip ederken arz-ı halleriyle de içinde bulunduğu koşulları ve psikolojisini tahlil etme imkânı bulmaktayız. Hâtif'in kendi kaleminden biyografisini şu şekilde özetlemek mümkündür:

Künyesi "*Haşan bin Muhammed ibn-i Haşan bin Yûşuf bin Hızır bin Eylek bin 'Abdullâh el-Kûfî el-med'uvv bi-serrâc-zâde*" olan şairin asıl adı Hasan'dır. Serrâc-zâde, Egerci-zade namıyla anılmıştır. 1077 (M 1666) yılında Bursa'da doğmuştur. 1090 (M 1679) yılında Hâtif mahlasını almıştır. Emir Sultan Medresesinde görev yaptığı esnada 1137 (M 1724) Şevvalinde, 60 yaşında iken dağınık hâlde bulunan şiirlerini tertip etmiştir.¹⁸ Yine *Divân*'ında yer alan tarih manzumeleri, 1131 tarihinde vefat eden Aîşe adlı bir kız çocuğu olduğunu¹⁹, 1135'te İran'da görevli iken büyük zahmet çektiğini ve bu sebeple İzmir'e tayinini talep ettiğini²⁰, bu talebi karşılık bulmayınca 1138 ve 1149'da iki kez tayinini Üsküdar'a istediğini²¹ ve 1143 yılında ailesi için yeni bir ev yaptırdığını²² haber vermektedir.

Hâtif ile ilgili bilgi verilen bazı tezkirelerde Tokat'a gittiği ve burada vefat ettiğine dair kayıtlar yer almaktadır. Bu bilgilerden hareketle ve şairin eseriyle ilgili yapılan çalışmalarda yer alan şiirlerinden hareketle bu bilgiler; bir varsayım olarak kalmış, somut bir bilgiye rastlanmamıştır. Selami Ece de tezkirelerde yer alan bu bilgileri "Ancak hemen her olay için tarih düşen ve eserini bir bakıma monografisi hâline getiren Hâtif'in Tokat'a gittiğine dair bir kaydın olmaması külliyyatta yer alan 1156 (m. 1742) tarihinden hemen sonra Tokat'a tayin edilmiş ve çok geçmeden de vefat etmiş olabileceğini akla getirmektedir."²³ ifadeleriyle

¹³ Nuri Akbayar ve Seyit Ali Kahraman, *Mehmed Süreyyâ Sicill-i Osmanî Osmanlı Ünlüleri C. 2* (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yay., 1996), 655.

¹⁴ Fikri Yavuz ve İsmail Özen, *Bursalı Mehmed Tahir Osmanlı Müellifleri. C.4.* (İstanbul: Meral Yay., 1972), 142.

¹⁵ Rıfat Kütük, *Hâfiz Hüseyin Ayvansarayî Vefeyât-ı Ayvansarayî* (Erzurum: Doğu Kültür Sanat Yay., 2012).

¹⁶ Ramazan Ekici, *Hâfiz Hüseyin Ayvansarayî Vefeyât-ı Ayvansarayî* (İzmir: Tibyan Yay., 2012).

¹⁷ Bağdatlı İsmail Paşa, *Keşf-el-Zunûn Zeyli C.2* (İstanbul: Millî Eğitim Bakanlığı Yay., 1972), 538.

¹⁸ *Dîvân-ı Hâtif*, İstanbul Millet Kütüphanesi Ali Emiri Koleksiyonu 34 Ae Manzum 501, 69b. İlgili eser buradan sonra makale boyunca AE kısaltmasıyla gösterilecektir.

¹⁹ AE, 38a.

²⁰ AE, 18b.

²¹ AE, 2a.

²² AE, 20b.

²³ Selami Ece, "Serrâc-zâde Hasan Hâtif (Hayatı ve Eserleri)" *Turkish Studies* 2(1) (2007): 86.

yorumlamıştır. Sevda Önal Kılıç²⁴ ve Hayriye Durkaya²⁵ da Selami Ece'den naklen bu bilgiyi vermiştir. Yapmış olduğumuz araştırmalar neticesinde AE nüshasında [54^b], U nüshasında [71^b], SÖ nüshasında [71^b] ve BM nüshasında [90^b] varaklarında yer alan “Evâsıt-ı Cümâde'l-ülâ sene 1156 der-Tokad güfte şüd Tokad 1156” başlıklı şiirden hareketle Hâtif'in bu tarihte Tokat'ta bulunduğu söylenebilir.

biz bülbül-i şürîde-i gülzâr-ı bilâduz
şimdi şeref-efzâ-yı çemenzâr-ı tokaduz

matlasıyla başlayıp

Hâtif gibi çok kişvere oldık çemen-ârâ
biz bülbül-i şürîde-i gülzâr-ı bilâduz

mırsalarıyla son bulan şiirde âdeta Gence, Revan, Kayseri, Bağdat ve son olarak Tokat'ta yaptığı görevlere atıfta bulunmuştur.

2. Eserleri

2.1. Dîvân

Dîvân'ın şimdilik tespit edilebilen beş nüshası vardır:*

1. İstanbul Millet Kütüphanesi Ali Emiri Koleksiyonu 34 Ae Manzum 501 (AE)

AE nüshasının [69^a] varağında nüshanın müellif hattı olduğu bilgisine yer verilmiştir. Bunun yanında nüshanın oldukça düzensiz bir yapı arz etmesi, daha sonra doldurulmak üzere boş bırakıldığı anlaşılan bazen başlıklı bazen başlıksız bir hâlde görülen boş sayfaları, imla hususiyetleri ve sözcük tercihi bakımından diğer nüshalara göre daima isabetli oluşu gibi pek çok özellik [69^a] da yer alan bilgiyi doğrular niteliktedir.

2. İsveç Upsala Üniversitesi Kütüphanesi 03053 (U)

Bu nüsha SÖ nüshası ile gerek tertip gerek imla hususiyetleri gerekse sözcük tercihleri noktasında büyük bir benzerlik göstermektedir.

3. İngiltere Millî Kütüphanesi Türkçe Yazmaları Or.6238 (BM)

Oldukça düzenli bir yapıda karşımıza çıkan B nüshası, farklı ve uzun uğraşlar neticesinde tespit edilmiş bir nüshadır. Tarama esnasında Hâtif'in Egerci-zade, Semercizâde, Serrâczâde ünvanlarıyla anılması göz önünde bulundurularak yapılan aramalardan sonra kataloglamada meydana gelebilecek muhtemel okuma hataları da düşünülerek farklı varyasyonlarla ikinci bir tarama faaliyetine girilmiş ve böylece “Egrici-zâde Hasan Efendi” adlı bir kayda tesadüf edilmiştir. Bu eserin Hâtif'e ait olabileceği düşünülerek eserin görüntülerine ulaşılmış ve bu eserin de Egerci-zade Hasan Hâtif'e ait olduğu tespit edilmiştir. Nüshada şiirlerin sırası U ve SÖ nüshalarından farklı olup kasidelerin ardından tarihler, tarihlerden sonra muammeyât ve lügazlar, en son bölümde ise gazeller yer almıştır. Okuma esnasında karıştırılabilecek sözcükleri harekelemesi ve yer yer bazı sözcüklerin anlamlarına derkenarda yer vermesi de metnin tesisine önemli katkılarda bulunmuştur.

4. Atatürk Üniversitesi Seyfettin Özege Kitaplığı ASL 94-98 (SÖ)

Bu nüsha ilk olarak Selami Ece tarafından müellif hattı bilgisiyle duyurulmuş²⁶ ve bu bilgi daha sonra Hâtif ile ilgili yapılan çalışmalarda da tekrar edilmiştir.²⁷ Bulunan yeni

²⁴ Sevda Önal Kılıç, *Serrâczâde Hasan Hâtif Üç 'Arûs ve Üç Dâmât* (Erzurum: Fenomen Yay., 2020), 12.

²⁵ Hayriye Durkaya, *Serrâc-zâde Hasan Hâtif Manzum Seyahatnâme* (Konya: Palet Yay., 2021), 24.

* Makale boyunca Divan nüshalarına ait kısaltmalar eser adının sonundaki parantez içinde yazılan kısaltma ile gösterilmiştir.

²⁶ Ece, “Serrâc-zâde Hasan Hâtif (Hayatı ve Eserleri): 110.

nüshalarla birlikte artık söz konusu nüshanın müellif hattı olmadığı anlaşılmıştır. Hatta tespit edilen yeni nüshalar gerek imla gerekse sözcük tercihi bakımından bu nüshanın oldukça dikkatsiz bir müstensih tarafından kaleme alındığını ortaya koymaktadır.

5. Millî Kütüphane Yazmalar Koleksiyonu 06 Mil Yz FB 313 (M)

Sadece gazeller, muammeyât ve rubaileri barındıran bu nüshada *Dîvân*'da yer alan diğer şiirler yoktur. Bunun yanında külliyyata dâhil olan *Esmâü'l-hüsnâ*, *Üç 'Arûs Üç Dâmâd* ve *Seyahatnâme* adlı eserler de bu nüshada yoktur. Diğer nüshalarla karşılaştırıldığında şiir sayısı bakımından oldukça eksik ve hacim bakımından da küçük bir divançe olduğu söylenebilir.

Hâtif Divanı'na ait bu nüshaların dışında İstanbul Üniversitesi Merkez Kütüphanesi NEKTY05491'de kayıtlı bir nüsha daha görülmektedir. Selami Ece, Hâtif'in *Dîvân*'ı ile ilgili bilgi verirken bu nüshayı Serrâczâde Hasan Hâtif'e ait göstermiştir.²⁸ Yine Hayriye Durkaya da *Serrâczâde Hasan Hâtif Manzum Seyahatnâme* adlı eserinde Hâtif'in eserlerini tanıtırken *Dîvân*'ı için dört nüshanın varlığından bahsederek bu nüshayı da zikretmiştir.²⁹ Fakat tarafımızca temin edilip incelenen bu nüshanın Hasan Hâtif'e değil, daha önce üzerine yüksek lisans ve doktora çalışmaları da yapılmış olan İstanbullu Hâtif Ali'ye³⁰ ait olduğu tespit edilmiştir. Adı anılan çalışmalarda da katalogta yapılan hataya işaret edilip Hâtif Ali'ye ait bu nüshanın yanlışlıkla Hâtif Hasan Sarrac-zâde adıyla kaydedildiği ifade edilmiştir.

2.2. Esmâü'l-Hüsnâ Şerhi

U [2^a-28^a] ve SÖ [2a-27^b] nüshalarında derkenarda yazılı olan bu eser, müstakil olarak *Şerh-i Manzûme-i Esmâ-i Hüsnâ* adıyla İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi NEKTY03594'te kayıtlıdır.

Bu eserde Hâtif; XVI. asırda yaşamış, *Gülşen-i Şuara* tezkiresinin müellifi Ahdî'nin ağabeyi olan Rızâî'nin, Fars edebiyatının meşhur muamma üstadı Mîr Hüseyin Nişaburî'ye nazire olarak yazdığı *Esmâ-i Hüsnâ* manzumesini şerh etmiştir. Eserin dibacesinde şair, Hasan bin Muhammed el-med'uvv bi-Serrâczâde el-Burüsevî el-med'uvv bi-Hâtif şeklinde künyesini verdikten sonra Rızâî'nin Mîr Hasan Mu'ammâyî'ye nazire olarak yazdığı *Esmâü'l-Hüsnâ*'yı Bedi'atü'l Ma'ânî'de görüp kaydettiğini ve oğulları Muhammed ve Mustafa'nın ilim kesp edecek yaşa gelince bu manaları okuyup anlasınlar diye bu eseri kaleme aldığını ifade etmiştir.

Selami Ece'nin SÖ nüshasına dayanarak duyurduğu³¹ eserle ilgili Ahmet Karataş da bir inceleme yapmış, *XVI. Asır Türk Edebiyatının Rızâî Mahlaslı Şâirleri* adlı kitabında Hâtif'in bu eseri üzerine değerlendirmelerde bulunmuştur. SÖ nüshasına ilave olarak İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi NEKTY 03594'de kayıtlı nüshayı da çalışmasına dâhil eden araştırmacı; eserin, SÖ nüshasında şairin "hatt-ı destiyle muharrer külliyyâtında" bulunduğunu ifade etmiştir.³² Eserde muammaların çözümüne yer verilmeyip sadece Rızâî'nin manzumesine ve onların hemen altında Hâtif'in beyitle ilgili yaptığı birer cümlelik açıklamalarına yer verilmiştir. Tarafımızca hazırlanan Hâtif külliyyatının neşriyle birlikte bu eserin, U nüshasının da eklenmesiyle, tamamı yayımlanmış olacaktır.

²⁷ Ahmet Karataş, *XVI. Asır Türk Edebiyatının Rızâî Mahlaslı Şâirleri* (İstanbul: M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yay., 2013), 124; Kılıç, *Serrâczâde Hasan Hâtif Üç 'Arûs ve Üç Dâmât*, 14; Durkaya, *Serrâczâde Hasan Hâtif Manzum Seyahatnâme*, 29.

²⁸ Ece, "Serrâczâde Hasan Hâtif (Hayatı ve Eserleri): 102.

²⁹ Durkaya, *Serrâczâde Hasan Hâtif Manzum Seyahatnâme*, 29.

³⁰ Tuğba Danişan, "Hâtif Ali Efendi Hayatı, Edebî Kişiliği, Divânının Tenkitli Metni (1^b-132^a) ve Nesre Çevirisi" (Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, 2009), CXV; Şeyma Sarı, "Hâtif Ali Efendi Hayatı, Edebî Kişiliği, Divânının Tenkitli Metni (132^b-203^a) ve Nesre Çevirisi" (Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, 2009), CXV; Sevdâ Önal, "Hâtif, Hayatı, Edebî Kişiliği ve Divanı (İnceleme Karşılaştırmalı Metin)" (Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi, 2010), 76.

³¹ Ece, "Serrâczâde Hasan Hâtif (Hayatı ve Eserleri): 92-93.

³² Karataş, *XVI. Asır Türk Edebiyatının Rızâî Mahlaslı Şâirleri*, 124.

2.3. Üç ‘Arûs ve Üç Dâmâd

Üç ‘Arûs ve Üç Dâmâd adlı mesnevi de yine ilk olarak Selami Ece tarafından külliyyatta yer alan eserler içinde duyurulmuştur.³³ Ardından Sevda Önal Kılıç, müstakil bir çalışma hâlinde *Serrâc-zâde Hasan Hâtif Üç ‘Arûs ve Üç Dâmâd* adıyla bu mesneviyi tek nüsha hâlinde ve müellif hattı olduğu ifade edilen SÖ nüshasını esas alarak yayımlamıştır.³⁴ Yapmış olduğumuz incelemeler neticesinde bu esere SÖ nüshasına ek olarak AE ve U nüshalarında da tesadüf edilmiştir. Yeni tespit edilen bu nüshalar ve özellikle de taslak hâlinde bulunan müellif hattı olduğunu düşündüğümüz AE nüshası metnin yeniden tesisini gerekli kılmıştır. Bu gerekliliği ifade eden birkaç örnek burada anılıp metnin tamamına tarafımızca hazırlanan doktora tezinde yer verilecektir.

2.3.1. Beyit Sayısı

İlk önemli gelişme mesnevinin beyit sayısı ile ilgilidir. Kılıç tarafından yapılan çalışmada mesnevinin beyit sayısı 1142 olarak ifade edilmiştir.³⁵ Bunun birinci sebebi başta yer alan

bismillahi’r-rahmani’r-rahîm
mışra’-ı berceste-i nazm-ı kerîm

ifadesinin bir beyit olarak değil de başlık olarak düşünülmesidir. Hâlbuki Ahmet Kartal’ın da ifade ettiği gibi “ilk beyitteki besmele, bazı mesnevilerde vezne uymaz. Ancak diğer mısra ile kafiyeli olduğundan bir mısra gibi görülür.”³⁶ Bu sebeple bu kısım bir başlık gibi değil, mesnevinin ilk beyti olarak görülmelidir. İkinci bir durum ise;

itdi ta’lîm âdeme esmâ
kıldı gâvvâş-ı kılzüm-i ma’nâ

beytinin üç nüshada da olmasına karşın (her iki mısranın da “itdi” ifadesi ile başlaması naşiri yanılmış olacak ki) bu beyit Kılıç’ın eserinde yer almamaktadır.³⁷ Yine üç nüshada da olmakla birlikte naşirin dikkatinden kaçan;

didi gūyāya gördüm erzānī
duhterin olduğumda mihmanı

beyti ile mesnevinin beyit sayısı 1145 olmalıdır.

Diğer hususlar; metnin tesisindeki sözcük farkları ve tercihleri, notlandırılmış ve notlandırılmamış “vezin kusurları” başlıklarıyla, tespit edilen nüshaların, metnin tesisine katkısını göstermesi bakımından ayrı ayrı ele alınacaktır.

2.3.2. Sözcük Farkları ve Tercihleri

Başta da ifade edildiği gibi SÖ nüshası oldukça dikkatsiz bir müstensih tarafından istinsah edilmiştir. Bu sebeple Kılıç’ın SÖ nüshasına dayanarak kurduğu metinde pek çok kez metin tamiri yoluna gittiğini görmekteyiz.

Biri nâgeh ricâl-i devletden
Oldı ‘uzlet-güzîn keşretten (26)³⁸

beytinde yazmada “devletdür” şeklinde geçen sözcüğe “devletten” şeklinde müdahalesini dipnotta göstermiştir. Bu sözcük AE ve U nüshalarında “devletden” şeklinde yer almış ve naşirin isabetli müdahalesini doğrulamıştır.

³³ Ece, “Serrâc-zâde Hasan Hâtif (Hayatı ve Eserleri): 93.

³⁴ Sevda Önal Kılıç, *Serrâc-zâde Hasan Hâtif Üç ‘Arûs ve Üç Dâmât*.

³⁵ Sevda Önal Kılıç, *Serrâc-zâde Hasan Hâtif Üç ‘Arûs ve Üç Dâmât*, 17.

³⁶ Ahmet Kartal, “Türkçe Mesnevilerin Tertip Özellikleri”, *Şiraz’dan İstanbul’a Türk Fars Coğrafyası Üzerine Araştırmalar* içinde (İstanbul: Kriter Yay., 2008), 532.

³⁷ Sevda Önal Kılıç, *Serrâc-zâde Hasan Hâtif Üç ‘Arûs ve Üç Dâmât*, 55.

³⁸ Bu bölümden itibaren Sevda Önal Kılıç’ın *Serrâc-zâde Hasan Hâtif Üç ‘Arûs ve Üç Dâmât* adlı eserinden alınan örnekler, bu eserdeki beyit numaraları ile gösterilecektir.

Küze-i nûra şuya okudı bîr
Yazdı efsûn-ı sercenâd debîr (43)

şeklinde okunan beyit günümüz Türkçesine aktarılırken “sercenâd tılsımı” şeklinde bir anlam verilmiştir. Fakat yaptığımız incelemeler neticesinde böyle bir tılsıma tesadüf edemedik. Hem AE ve U nüshalarının yardımı hem de dua ile ilgili yapılan araştırmalara baktığımızda ise buradaki sözcüğün “surh-bâd” olması gerektiğine kanaat getirdik. Ömür Ceylan’ın Süleymaniye Kütüphanesi’nde bulunan bir yazmada tesadüf ettiği kadeh duası şerhi ile³⁹ Ahmet Talat Onay’ın *Eski Türk Edebiyatında Mazmunlar ve İzahı* isimli eserinde “En’âm kitaplarında, dua mecmualarında bir kadeh duası vardır. Hatta eskiden tas ve çanak içinde dua yazarak bununla hastaya su içirmek suretiyle bir tedavi tarzı vardı.”⁴⁰ ifadesi de beyitteki tüm sözcüklerin bu mazmuna işaret ettiğini göstermektedir. Ayrıca Suat Donuk’un konu üzerine yaptığı detaylı incelemede “Yaşadıkları çağın siyasi, sosyal, kültürel, dini, askeri, ekonomik şartlarını şiirlerinin muhtevası yapan divan şairleri, seyf duası, mercan duası, nur duası, surhubad duası gibi meşhur evradları mazmuna dönüştürdükleri gibi kadeh duasını da mazmunlarına malzeme yapmışlardır.”⁴¹ ifadesiyle bu duaya “surhubâd” adı da verildiğini ifade ettikten sonra pek çok şairin divanından örneklerle bu düşüncesini desteklemiştir. Tüm bu bilgilerden sonra beytin;

küze-i nûra şuya okudı pîr
yazdı efsûn-ı surh-bâd debîr

şeklinde okunmasıyla niyet hâsıl olacaktır. Aynı sözcük, mesnevinin Kılıç tarafından yapılan neşrin 483. beytinde de geçmektedir.

Ķâr olmadı [hem] netîce ‘ilâc
Dem-be-dem inhiâtâ vardı mizâc (193)

beytinde, SÖ nüshasında “ger” eki yazılmamış dolayısıyla naşir de metnin tesisinde tamir yoluna başvurmuştur. AE ve U nüshalarında beytin;

kârger olmadı netîce ‘ilâc
dem-be-dem inhiâtâ vardı mizâc

şeklinde olduğu görülmektedir. Bu hâliyle herhangi bir müdahaleye gerek kalmadan beyit anlam ve vezin bakımından tamamlanmaktadır.

[Hem] o meh oldı fazl-ı Rabb-i Şamed
Vâlidüñ cā-nişîni ola veled (198)

şeklinde metin tamiri yoluna gidilmiştir. Oysa üç nüsha da değerlendirildiğinde beytin:

âdeme oldı fazl-ı rabb-i şamed
vâlidüñ cā-nişîni ola veled

şeklinde okunarak metne bir müdahalede bulunmayı gerektirmediği görülmektedir.

İtdiler şâhvâr ‘azm-i şikâr
Aldı ħar-güş u rubâh ü keftâr (283)

beyti, SÖ nüshasında “ol şehvâr” şeklinde geçmektedir. Naşir beytin tamirini “ol” sözcüğünü çıkarmak suretiyle yaptığını dipnotta göstermiştir. AE ve U nüshalarında ise “itdi ol şehsüvâr” şeklinde bir imla yer almaktadır. Buna göre beyit;

itdi ol şehsüvâr ‘azm-i şikâr
aldı ħar-güş u rubâh ü keftâr

³⁹ Ömür Ceylan, “Kadeh Duası ve Şerhine Dair”, *Böyle Buyurdu Sıftı* içinde (İstanbul: Kapı Yay., 2005), 184.

⁴⁰ Ahmet Talat Onay, *Eski Türk Edebiyatında Mazmunlar ve İzahı*, (haz. Cemal Kurnaz) (Ankara: Birleşik Yay., 2007), 215.

⁴¹ Suat Donuk, “Şerh-i Du’â-yı Kadeh ve Kadeh Duası Mazmunu”, *Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic* 7(4) (2012): 1606.

şeklinde okunduğunda hem mana hem de vezin bakımından tamamlanmaktadır.

Mürde vü zaḥm-dār idi pencāreh (?)
Penc ü sī der girīz rüy-ber-āh (352)

beytinde “pencāreh” şeklinde okunan sözcük anlaşılammış olacak ki naşir dipnotta sözcüğün fotoğrafını vermiş ve metinde yanına bir soru işareti koymuştur. İşte burada da diğer nüshalar devreye girmiş ve bu sözcüğün yine dikkatsiz bir müstensih kurbanı olduğu anlaşılmıştır. AE ve U nüshalarında bu sözcük “pencāh” şeklinde imla edilmiştir ve böylece beyit;

mürde vü zaḥmdār idi pencāh
penc ü sī der-girīz rüy-be-rāh

şeklinde okunabilmektedir.

Sūr-ı mīr‘āt-i rüy-i dildārı
Oldı Tūṭī kafes giriftārı (407)

beytinde naşir, “sūr” sözcüğünün SÖ nüshasında “siret” şeklinde geçtiğini dipnotta göstermiş ve sözcük tercihini “sūr”dan yana kullanmıştır. U nüshasında da “siret” şeklinde imla edilen sözcüğün AE nüshasında “seyr” şeklinde yazıldığı tespit edilmiş ve böylece bu beyitteki anlam ve vezin problemi ortadan kalkmıştır. Buna göre beyit;

seyr-i mīr‘āt-i rüy-i dildārı
oldı Tūṭī kafes giriftārı

şeklinde okunmalıdır. SÖ nüshası ve U nüshasının bu şekilde ittifak ettiği farklı sözcük tercihleri oldukça fazladır. Bu durumlarda beytin vezin ve manasına uygun olan sözcüğün daima AE nüshasındaki imlanın olması SÖ ve U nüshası arasındaki istinsah ilişkisini göstermesi bakımından önem arz etmektedir.

Kec-küleḥ-pūşī itdi sāḳī-i mül
Oldı pīçide gerdene kākül (447)

beytinde naşir, ilk mısrada yer alan ifadenin yazmada “itdi kec-küleḥ-pūşī sāḳī-i mül” şeklinde yer aldığını dipnotta göstererek mısraya yukarıdaki gibi bir müdahalede bulunmuştur. Fakat üç nüshaya da baktığımızda imla birliği olduğu görülmektedir. O hâlde beyit;

itdi kec kelle-pūşī sāḳī-i mül
oldı pīçide gerdene kākül

şeklinde okunursa metne müdahaleye gerek kalmadan anlam ve vezin birliği sağlanmış olacaktır.

Didi ḡaddār ḥikāyetin Şīrīn
İtdi dūşīze nükte ki tazmīn (540)

beytinde “ḡaddār” sözcüğü, SÖ nüshasında “ḡaddārā” şeklinde yazılmıştır. Bunu dipnotta gösteren naşir, metin tamiri yoluna giderek “ḡaddār” sözcüğünü tavsiye etmiştir. Fakat hem bir önceki beyitte;

Tūṭīye ‘Andelīb-i tāze-ḥaber
söyledi niçe dāsītān ü siyer

şeklinde mesnevinin iki kadın kahramanının adının anılması ve “dāsītān” sözcüklerinin geçmesi hem de AE ve U nüshalarındaki imlalar göz önünde bulundurulduğunda sözcüğün “Azrā” olması gerektir. Böylece beyit;

didı ‘Azrā ḥikāyetin Şīrīn
itdi dūşīze nükte ler tazmīn

şeklinde okunduğunda anlam ve vezin bakımından uygun olacaktır.

Çekdi kemkerdī (?) bir ḳadeḥ Güyā
Didi bā-‘aşḳ-ı Tūṭī-i ra‘nā (590)

beytinde “kemkerdî” sözcüğü yazılmış ve muhtemelen sözcük anlamlandırılmadığı için dipnotta bu sözcüğün fotoğrafına yer verilmiştir. Bu noktada AE ve U nüshalarına başvurduğumuzda sözcüğün “yek-merdî” olduğunu görmekteyiz. Buna göre beyit;

çekdi yek-merdî bir çadeh Gūyā
didi bā-‘aşk-ı Tūfî-i ra‘nā

şeklinde okunduğunda anlamlı bir ifadeye ulaşılmaktadır.

Nıgehi mest gānzeler cādū
Müjeler tîrler kemān ebrū (601)

beytinde naşir, “müjeler” sözcüğünün, “müjdeler” şeklinde SÖ nüshasında geçtiğini ifade etmiş ve metin tamiri yoluna giderek anlam ve vezin bakımından “müjeler”i tercih etmiştir. AE ve U nüshalarında da “müjeler” şeklinde imla edilen bu sözcüğün yine dikkatsiz müstensih’in sebep olduğu bir istinsah hatası olduğunu söylemek mümkündür.

Nürdî ‘Andelîb-i bāğ-ı cemāl
Tāze kālā-yı hüsni-i mālāmāl (604)

beyti yine müstensih kurbanı olmuş bir beyittir. Bu beyitte ilk mısranın ilk sözcüğünde SÖ nüshasında “kef” harfinin keşidesinin çekilmemesi sebebiyle naşir, sözcüğü “nürdî” şeklinde okumuştur. Hâlbuki AE ve U nüshalarına baktığımızda bu sözcüğün “gördi” şeklinde imla edildiğini ve bu okunuşla mananın tam olarak anlaşıldığı görülmektedir. İkinci bir müstensih hatası da “kālā” sözcüğünün imlasındadır. SÖ’de “kelā” şeklinde imla edilen bu sözcük, naşirin dikkatinden kaçmamış ve tıpkı AE ve U nüshasında olduğu gibi “kālā” şeklinde imla edilmesi gerektiğini dipnotta ifade etmiştir. Buna göre beytin;

gördi ‘Andelîb-i bāğ-ı cemāl
tāze kālā-yı hüsni-i māl-ā-māl

şeklinde okunması uygun olacaktır.

Rāy-ı māderle geldiler eşrāf
Oldılar tarh-ı sâz-ı sūr-ı zihāf (1062)

beytinde geçen “zihāf” sözcüğü hem U hem de SÖ nüshasında bu şekilde imla edilmiştir. Vezin ve kafîye bakımından uygun görünse de bu hâliyle mana uygun düşmemektedir. AE nüshasına baktığımızda ise sözcüğün “zifāf” şeklinde imla edildiğini görüyoruz. Böylece;

rāy-ı māderle geldiler eşrāf
oldılar tarh-sâz-ı sūr-ı zifāf

şeklinde bir okumanın daha doğru olacağı kanaatindeyiz.

2.3.3. Naşir Tarafından Notlandırılmış “Vezin Problemleri”

Dîdedür ber-zikr-i fezā-yı cenān
Kiştzār-ı maḥabbet-i cānān (399)

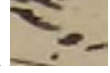
şeklinde okunan beyitte “mısrada vezin hatalı” dipnotu düşülmüştür. Hâlbuki beyit mana ve vezin bakımından;

dîdedür bezrger fezā-yı cenān
kiştzār-ı maḥabbet-i cānān

şeklinde okunduğunda veznin hatalı olmadığı görülmektedir.

Rū-siyeh gam-ḥāre yār-ı mūnis cān
Kaldı ser-geşte vālih ü ḥayrān (837)

beytinde, ilk mısra için “mısrada vezin hatalı” dipnotu düşülmüştür. Fakat şairin bırakın mesnevisini külliyyatın tümünü göz önünde bulundurduğumuzda dahi vezni ustaca kullandığını

ve bariz bir aruz kusuruna düşmediğini görmekteyiz. Bunun yanında AE nüshasındaki imlasını da göz önünde bulundurduğumuzda;

dü[ş]d[i] ğam-h̄āre yār-ı mūnis cān
kaldı ser-geşte vālih ü hayrān

şeklinde bir okuma tercihinde bulunabiliriz. Bunu yaparken hem mana hem vezin gözetilmiş hem de külliyyatın neşri esnasında AE nüshasında harflerin noktalarının ve sözcük sonundaki “yā” harfinin unutulduğu örnekler de düşünülmüştür.

Hāl-zāde gele kethüdā-yı harem
Yolda kāfī ricālden maḥrem (938)

beytinde dipnot olarak ilk mısra için “mısrada vezin hatalı” ibaresi yer almaktadır. Hâlbuki beyit:

hāl-zādeñle kethüdā-yı harem
yolda kāfī ricālden maḥrem

şeklinde okunduğunda aslında vezin ve mana bakımından beyitte herhangi bir sorun olmadığı görülmektedir. Zaten üç nüshada da herhangi bir imla farkı yoktur.

2.3.4. Naşir Tarafından Notlandırılmamış “Vezin Problemleri”

Bu örneklerin yanında birkaç örnek de naşirin herhangi bir not düşmemesine rağmen SÖ nüshasında eksik ve yanlış istinsahlardan dolayı hatalıymış gibi görülen örnekler vermek yerinde olacaktır.

Eylerim H̄āce senden istimdād
Beni dāmgehden it āzād (96)

şeklinde okunan beytin ikinci mısrasında vezin kusurlu görünmektedir. SÖ nüshasında da imla bu şekildedir. AE ve U nüshalarına baktığımızda ise “bu” sözcüğünün SÖ nüshasının müstensihî tarafından yazılmadığını hemen görmekteyiz. Buna göre beyti;

eylerim h̄āce senden istimdād
beni bu dāmgehden it āzād

şeklinde okuduğumuzda ikinci mısra vezne uyumuş olur.

İtmiş ol tıflı kılzüm-i ma‘nā
Sebağ-ı ümmdür ‘ilmü’l-esmā (143)

şeklinde okunan beytin ikinci mısrasında vezin kusurludur. Burada SÖ nüshasında “āmūz” sözcüğünün imlasındaki noktanın unutulmuş olması naşiri böyle bir okumaya sevk etmiş olacaktır. Hâlbuki AE ve U nüshaları, vezin ile birlikte düşünüldüğünde bu beytin;

itmiş ol tıflı kılzüm-i ma‘nā
sebağ-āmūz-ı ‘alleme’l-esmā

şeklinde okunması gerektiğini göstermektedir.

Sen tezerv-i behiştin Gūyā
Olma büm u ğarrā ile hem-pā (241)

beytinin ikinci mısrası, bu hâliyle vezne uygun değildir. Ayrıca mana göz önünde bulundurulduğunda da “tezerv”, “büm” gibi kuşların adı anılmış ve dolayısıyla sözcüğün karga manasına gelen “ğūrābla” şeklinde okunması uygun olacaktır. Böylece beyit;

sen tezerv-i behiştin Gūyā
olma büm u ğurābla hem-pā

şekliyle mana ve vezin bakımından tamamlanmış olur.

Kimi ister duḥān ü kimi ğubār
Bārū-veş ğulām u hizmetkār (253)

Beytinin ikinci mısrası, bu hâliyle vezne uygun değildir. Hâlbuki beyit;

kimi ister duḥān ü kimi ğubār
bār-ı dūş-ı ğulām u hizmetkār

şeklinde okunduğunda mana ve vezin bakımından tamamlanmış olur.

Geh āşikār ü geh<i> silāḥşorī
Zevk-yāb oldı ma‘nevī şūrī (278)

beytinde SÖ nüshasının müstensihi, sözcüğü “āşikār” olarak imla etmiş ve dolayısıyla metnin hem manası hem de vezni bozulmuştur. Bunun üzerine naşir “geh<i>” sözcüğü ile anlamı sağlamaya çalışmış fakat vezin bu hâliyle hâlâ kusurlu bir görünüm arz etmektedir. AE ve U nüshalarına baktığımızda sözcüğün “āşikār” değil “şikār” olduğu görülmektedir. Bu hâliyle okuduğumuzda:

geh şikār ü gehi silāḥşorī
zevk-yāb oldı ma‘nevī şūrī

hem mana hem de vezin bakımından beyit tamamlanmakta ve metne müdahaleye de ihtiyaç kalmamaktadır.

oldı naḫş-ı sīm sīminden berīd
oldı hilāl <ile> eylediler ‘ıyd (309)

beytinde, birinci ve ikinci mısra vezin ve mana bakımından kusurlu bir görünüm arz etmektedir. İkinci mısranın başındaki “oldı” sözcüğü SÖ nüshasında bu hâldeyken AE ve U nüshalarında “ol” şeklinde imla edilmiştir. Bu da göz önünde bulundurularak beyit yeniden değerlendirilirse;

oldı naḫş-ı süm-i semendi bedīd
ol hilāl ile eylediler ‘ıyd

şekliyle hem vezin hem de mana bakımından daha uygun olacaktır. Üstelik böyle bir okuma ile metne müdahale etme gereği de ortadan kalkmaktadır.

Sebz-pūş oldı nihāl ü şecer
Virdi şīrīn ğüne ğüne şemer (321)

beytinin birinci mısrası, vezin bakımından kusurlu görünmektedir. SÖ nüshasında yer almayan fakat AE ve U nüshalarında bulunan “her” sözcüğü metne dâhil edildiğinde vezin düzeltilmektedir. O hâlde beyit:

sebz-pūş oldı her nihāl ü şecer
virdi şīrīn ğüne ğüne şemer

şeklinde okunmalıdır.

Rūyın ol gül-ābla yudılar
Şadrına ḫurş-ı şandalī ḫodılar (475)

beytinin birinci mısrası, bu hâliyle vezne uygun değildir. O sebeple “ol” sözcüğü vezni esas alarak “evvel” şeklinde okunmalıdır. Böylece;

rūyın evvel gül-ābla yudılar
şadrına ḫurş-ı şandalī ḫodılar

şekliyle vezin ve anlam düzeltilmektedir.

SÖ nüshasında müstensihin dikkatsizliğini gözler önüne serecek en çarpıcı örneklerden biri de;

Bu teng-ḫavşala degüldi meger
Didi bana görindi [bir] perī-zād (479)

beyti ve

Kendüye geldi şordılar emcād
Didi bana görindi [ol] perī-zād (481)

beytidir. Beyitler bu hâliyle hem vezin hem de mana bakımından sorunludur. Çünkü müstensih bu iki beytin ikinci mısralarını mütekerriren yazmıştır. Hâl böyle olunca naşir de metin tamiri yoluna gitmiştir. Yine AE ve U nüshalarına baktığımızda bu beyitlerin şu şekilde olduğunu görmekteyiz;

bu tenük-ḥavşala degüldi meger
bu ne ḥālet ola ‘aceb didiler
kendüye geldi şordılar emcād
didi bana görindi perī-zād

bu hâlleriyle hem tekrar eden mısradan farklı bir mısranın yazıldığı hem de metne müdahale etmeden mana ve veznin uyduğunu görmekteyiz. Böylece mesnevinin neşredilmemiş bir beyti daha ortaya çıkmış olacaktır.

Aldı sākī fetīli [hem] belādan
Ḥūn-revān oldı zaḥm-ı mīnādan (484)

beytinde, SÖ nüshasında sözcük “belādan” olarak imla edilmiştir. Böylece vezin kusurlu görünmektedir. Bu sebeple naşir metne bir müdahalede bulunma ihtiyacı hissetmiştir. Hâlbuki diğer nüshalarda sözcük “bālādan” şeklinde geçmektedir. Bu hâliyle metne müdahalede bulunmadan;

aldı sākī fetīli bālādan
ḥūn revān oldı zaḥm-ı mīnādan

şeklinde okumak mümkündür.

Virdi ser-rişte Hemdem üftāde
İtdi kūze-ter-i şeyḥ-i bāde (635)

beytinin ikinci mısrası, vezne uygun değildir. SÖ nüshasında şeklindeki imla, naşiri yanılmış olacaktır. AE ve Ü nüshalarındaki imla esas alındığında beytin;

virdi ser-rişte Hemdem üftāde
İtdi kūze tereşşūḥ-i bade

şeklinde okunup mana ve vezin kusurlarının ortadan kalktığı görülür.

Eyledüñ nūş sāğar-ı şār
İtme min-ba‘d neş‘e sen inkâr (638)

beyti de SÖ nüshasında yazılmamış sözcüklere örnek teşkil eden bir beyittir. Bu hâliyle birinci mısrada ortaya çıkan vezin problemi AE ve U nüshalarına bakıldığında hemen çözülebilmektedir. Çünkü “ser-şār” olması gereken sözcük SÖ’de “ser” şeklinde imla edilmiştir. Bu hâliyle beytin:

eyledüñ nūş sāğar-ı ser-şār
İtme min-ba‘d neş‘esin inkâr

şeklinde okunması mümkündür.

Sāḥte iltifāt-ı Güyāyı
Gördi itdi [o] nā-şekībāyı (657)

beyti de SÖ ve U nüshaları arasındaki ilişkiyi gösteren ve AE nüshasının müellif hattı olduğu görüşümüzü destekleyen örneklerden biridir. Bu beyitte de hem SÖ hem U nüshasında eksik bir sözcük bulunmaktadır. Bu sebeple naşir metin tamiri yoluyla beyti vezne uygun hâle getirmiştir. Fakat AE nüshasına baktığımızda beytin aslında;

sāhte iltifât-ı Gūyāyı
gördi vü itdi nā-şekībāyī

şeklinde olduğunu ve bu iki nüshanın da istinsah edildiği esnada eksik yazıldığını göstermektedir.

Örneklerden de anlaşılacağı üzere tespit edilen nüshaların özellikle de AE nüshasının *Üç 'Arûs ve Üç Dâmâd* mesnevisinin neşri için büyük bir öneme sahip olduğunu göstermiştir. Sözcük tercihlerinin anlama olan etkisi diğer AE ve U nüshalarında oldukça açıktır. Bununla birlikte adı anılan veya anılmayan “mısranın / beytin vezne uymaması” ya da “veznin hatalı” olduğu beyitlerin hiçbirinin Hâtif ile ilgili olmayıp müstensih hatası veya okuma tercihlerinden kaynaklandığı görülmektedir. Bu eserden verdiğimiz örnekler daha pek çok olup bu kadarının dahi meramımızı anlatmaya yeterli olacağı düşüncesindeyiz. Bu hâliyle ortaya koymaya çalıştığımız fikir, SÖ nüshasının bir müellif hattı olmadığı hatta kötü bir müstensihin elinden çıkmış bir istinsah olduğu düşüncesidir. Yaptığımız alıntılar da Sayın Sevda Önal Kılıç'ın değerli çalışmasına bir eleştiri getirmekten ziyade *Üç 'Arûs ve Üç Dâmâd* adlı eseri yeniden tesis ve neşretme noktasındaki haklı düşüncemizi ortaya koymaktadır. Tarafımızca hazırlanan Hâtif külliyyatının neşri tamamlandığında tüm nüsha farkları ve okuma tercihleri de takdirlere sunulacaktır.

2.4. Seyahatnâme

Hâtif'in Bağdat'a tayin edilmesiyle önce yolculuğunu anlatarak bir seyahatname özelliği gösteren; ardından burada gezdiği yerleri, yaşadığı duyguları, azil süreci gibi olayları anlatan ve bu yönüyle de bir sergüzeştname özelliği gösteren bu eser, yukarıda adı anılanlar içinde sadece U [169^b-191^b] ve SÖ [171^b-199^a] nüshalarında bulunmaktadır. Hâtif külliyyatı içinde bulunan bu eserle ilgili ilk müstakil çalışmayı yapan Hayriye Durkaya da SÖ nüshasının *Seyahatnâme* için tek nüsha ve müellif hattı olduğunu ifade etmiştir.⁴² Yapmış olduğumuz çalışmalar neticesinde *Seyahatnâme*'nin bir nüshasını daha tespit etmiş bulunmaktayız. Fakat bu nüsha bir istinsah olduğunu düşündüğümüz U nüshası içinde yer almakta ve dolayısıyla SÖ nüshasından büyük farklar göstermemektedir. Yine de metnin tesisi noktasında önemli ipuçları vermesi ve okuma önerileriyle tarafımızca hazırlanan Hâtif Külliyyatı'nda detaylarıyla yer alacaktır.

Yeni nüshanın, metnin kurulmasına katkısını göstermesi bakımından üç temel başlık altında örneklere yer verilecektir.

2.4.1. Sözcük Farkları ve Tercihleri

Minnet Allâh'a Resûl'ına selâm
Her hâfir emre bu mebde bu hîtâm (1-1)⁴³

beytinde SÖ nüshasında “hîtâm” şeklinde imla edilen sözcük naşirin isabetli müdahalesi ve kafiyein de yardımıyla “hîtâm” şeklinde okunmuştur. Bu sözcük U'da da “hîtâm” şeklinde imla edilmiştir.

Oldı na'im-i cāha hemîn
Tehniyem oldı vedā'ımla qar (1-16)

beytinde mesnevi nazım şekliyle yazılmış bu şiirde kafiye problemini beraberinde getirmektedir. U nüshasına baktığımızda sözcüğün “qarîn” şeklinde imla edildiğini görmekteyiz. Böylece beyit:

oldı na'im-i cāha hemîn
tehniyem oldı vedā'ımla qarîn

şeklinde okunarak vezin ve kafiye açısından daha uygun bir görünüm arz eder.

⁴² Durkaya, *Serrâc-zâde Hasan Hâtif Manzum Seyahatnâme*, 30.

⁴³ Bu bölümden itibaren Hayriye Durkaya, *Serrâc-zâde Hasan Hâtif Manzum Seyahatnâme*'den adlı eserden alınan örnekler bu eserdeki manzume numaraları ile gösterilecektir.

Bursa'ya geldim 'ıyāl ü evlād
Görüşüb cümlesi [ile] dil-şād (1-17)

beytinde SÖ nüshasında yazılmamış bir sözcük sebebiyle naşir metin tamiri yoluna gitmiştir. U nüshasına başvurduğumuzda ise beyitte yazılmayan bir “oldı” fiili görülmektedir. Buna göre beyit;

Bursa'ya geldim 'ıyāl ü evlād
görüşüp cümlesi oldı dil-şād

şeklinde okunarak müdahaleye gerek kalmadan mana ve vezin bakımından tamamlanmış olur.

Bu imiş bender-i iqbāl meşhūr
Her ne maqşūd ise bunda mevcūd (1-106)

şeklinde okunan beyitte SÖ nüshasındaki önemli problemlerden biri kendini göstermiştir. Bu nüshada vāv, dāl ve rā harfleri birbirine çok benzer şekilde yazılmıştır. Hâl böyle olunca bazı sözcüklerde de okuma güçlüğü meydana getirmektedir. Yine mesnevi nazım şeklinin devam ettiği bu beyitte kafiye ve mana düşünüldüğünde “meşhūr” sözcüğünün “meşhūd” şeklinde okunmasının daha isabetli olacağı görüşünderiz buna göre beyit;

bu imiş bender-i iqbāl meşhūd
her ne maqşūd ise bunda mevcūd

şeklinde okunabilmektedir.

Vālī-i yār-ı dīn İbrāhīm Ağa
İtdi mihmān-nüvāzī vü 'atā (1-130)

beytinin ilk mısrası anlam ve vezin bakımından kusurlu bir görünüm arz etmektedir. Buna sebep SÖ nüshasındaki hatalı imladr. şeklinde imla edilen sözcük U nüshasında “Mardin”dir. Buna göre beyti;

vālī-i Mardin İbrāhīm Ağa
itdi mihmān-nüvāzī vü 'atā

şeklinde okuduğumuzda hem vezin hem de mana tamamlanmış olur.

Niçe nām [u] ad u aşhāb-ı güzīn
Kaldı bu hıttada āsūde-nişīn (1-175)

beytinde SÖ nüshasında müstensihin “vāv” harfini yazmaması sonucu naşir de metin tamiri yoluna gitmiştir. U nüshasına baktığımızda ise beytin şu şekilde okunmaya müsait olduğu görülmektedir;

niçe nām-āver ü aşhāb-ı güzīn
kaldı bu hıttada āsūde-nişīn

böylece metne müdahaleye gerek kalmadan mana ve vezin bakımından beyit tamamlanmış olur.

kişver-ārāsı 'Irāk-ı 'Acem'üñ
vāriş-i haşmeti dādār-ı Cem'üñ (1-195)

beytinde SÖ nüshasında vāv, dāl ve rā harfleri birbirine çok benzer bir hâlde yazılmasının bir başka örneğini görmekteyiz. Bu beyit U nüshasının da yardımıyla;

kişver-ārāsı 'Irāk-ı 'Acem'üñ
vāriş-i haşmeti Dārā vü Cem'üñ

şeklinde okunmasının daha uygun olacağı kanaatindeyiz.

bāzlar kebd-i tezervi yediler
bendeler kebki kebāb eylediler (1-200)

beytinde SÖ nüshasında şeklinde bir imla yer almaktadır. Naşir bu imlayı dipnotta göstererek sözcüğü “yediler” şeklinde tamir etmiştir. U nüshasında da “yediler” şeklinde yazılan bu sözcük naşirin isabetli bir tercihte bulunduğunu desteklemektedir.

Ḥāb-ı ḥar-gūşe gelüb bî-dārı
İtdi rûye kec ü mec reftârı (1-205)

beytinde SÖ nüshasında “Ḥāb-ı ḥar-gūşe” sözcüklerinde yer alan imla hatasını naşir isabetli bir şekilde tamir etmiş ve bunu dipnotta göstermiştir. Fakat ikinci mısradan geçen “rûye” sözcüğü U nüshasında “rûbeh” olarak geçmektedir. Beytin manası göz önünde bulundurulduğunda bu sözcüğün daha uygun olduğunu söyleyebiliriz. Buna göre beyit;

ḥāb-ı ḥar-gūşa gelüp bîdārı
İtdi rûbeh kec ü mec reftârı

şekliyle daha uygun görünmektedir.

Gel gel ey âfet-i cihân maṭr-ı ḍab‘ iştivâ-yı cân
Bülbül-i bezm-i gülistân gonçe-dehân mısın nesin (6-4)

beytinin birinci mısrasında SÖ nüshasında oldukça karışık bir imla göze çarpmakta. Bu da naşiri yanıltmış olmalıdır. Beyti U nüshasından okuduğumuzda;

gel gel ey âfet-i cihân muṭr-ı ḥoş-nevâ-yı cân
bülbül-i bezm-i gülsitân gonçe-dehân mısın nesin

şekliyle vezin ve manaya uygun bir şekilde yazıldığını görmekteyiz.

eyledi esbûñ için pây-endâz
sebz-gün atlas-ı nüvîsânuñ (8-53)

beytinde SÖ nüshasında hatalı bir imla vardır, bu da naşiri yanıltmış olacaktır. Beyit U nüshasında;

eyledi esbûñ için pây-endâz
sebz-gün atlas-ı nev-büstânuñ

şeklinde yazılmıştır. Verilen bu sınırlı örneklerden de anlaşılacağı üzere yine bir istinsah olduğunu düşündüğümüz U nüshası dahi metnin tesisinde önemli bir rol oynamaktadır.

2.4.2. Naşir Tarafından Notlandırılmış “Vezin Problemleri”

Bâğlar bâğçeler âbādân
Mîvenüñ bunda bâhâsı erzân (1-55)

bu beyit Durkaya'nın, Hâtif'in vezin kullanımının değerlendirildiği bölümde örnek verilerek “eserde ise ahengi sekteye uğratabacak kadar zihaf sayısı fazladır.”⁴⁴ hükmüne yer verilmiştir. Hâlbuki hem SÖ nüshasında hem de U nüshasında bu sözcük “behâ” şeklinde imla edilmiştir. Bu hâliyle metne sadık kalarak yaptığımız okuma neticesinde;

bâğlar bâğçeler âbādân
mîvenüñ bunda bahâsı erzân

şeklinde herhangi bir zihafa ihtiyaç duyulmadığı görülmektedir.

Münhedim Cîsr-i Mîsîs zîr ü zeber
Mî‘ber ile oldı Cihân şuyı güzer (1-84)

beytinde mısranın vezni kusurludur dipnotu düşülmüştür. Hâlbuki gerek Hâtif külliyyatında gerek divanlarda pek çok örneğini gördüğümüz bir kullanımla

⁴⁴ Durkaya, *Serrâc-zâde Hasan Hâtif Manzum Seyahatnâme*, 83.

münhedim Cısr-i Misis zîr ü zeber
mi‘ber-ile_ oldu Cihân şuyı güzer

şeklinde beyti okuduğumuzda kontraksiyon ile “le” ve “ol” hecelerinin birlikte söylenmesi, vezin kusurunu gidermektedir.

Câmi‘ ü hânı bunuñ âbādān
Meyvesi çok ütrüc ü remmān erzān (1-92)

şeklinde okunan beytin ikinci mısrasında veznin kusurlu olduğu dipnotta belirtilmiştir. Naşiri böyle düşünmeye sevk eden zannımızca SÖ nüshasında bulunan hatalı imladır. Bu mısrada geçen “meyvesi” sözcüğü U nüshasında “mîve” şeklinde imla edilmiştir. Bu hâliyle okunduğunda

câmi‘ ü hânı bunuñ âbādān
mîve çok ütrüc ü rümmān erzān

şekliyle mısrada vezne dair bir kusur olmadığı görülmektedir.

Düş-zîb oldu çü semûr kabā
Leyle-i kadre irişdüm güyā (1-214)

beyti naşirin, Hâtif’in vezin kullanımını ele aldığı bölümde verilen örnek beyitlerden biridir. Bu beyitte “semûr” sözcüğü örnek verilerek şairin imaleleri sadece Türkçe kelimelerde değil, Arapça ve Farsça sözcüklerde de yaptığı ifade dilmiştir.⁴⁵ Fakat bu sözcüğün “semmûr” şekliyle okunabileceğini göz önünde bulundurduğumuzda herhangi bir vezin kusurunun söz konusu olmadığı görülmektedir.

zâtı ol deñlü sütüde vü hışâli memdüh
‘âciz ü şafiy lugât devr-i heftād-ı suhan (2-24)

beytinin ikinci mısrası için “mısranın vezni kusurludur” dipnotu düşülmüştür. Hâlbuki beyit;

zâtı ol deñlü sütüde vü hışâli memdüh
‘âciz-i vaşfi lugât-ı dü vü heftād-ı suhan

şeklinde okunmaya müsaittir. Bu hâliyle aslında mısranın vezninde herhangi bir kusur olmadığı görülmektedir.

Feyz-bağşā-yı dimāğ-ı cān nīm-i cünbişi
Hem şemīm-i nev-nihāl-i sebz-i reyhāndur kalem (3-3)

beytinin ilk mısrası için “mısranın vezni kusurludur” dipnotu düşülmüştür. Hâlbuki beyit;

feyz-bağşā-yı dimāğ-ı cān nesīm-i cünbişi
hem şemīm-i nev-nihāl-i sebz-i reyhāndur kalem

şeklinde okunduğunda herhangi bir aruz kusuru olmadığı görülmektedir.

Eylemiş h̃ābgāhı mecerre gehvāresi
Nāz-perver şîr-h̃āre tıfl-ı pistāndur kalem (3-7)

beytinin ilk mısrası için “mısra vezne uymamaktadır” dipnotu düşülmüştür. Burada da SÖ nüshasının müstensihî naşiri yanılmıştır. U nüshasında beytin;

eylemişler h̃ābgāhı mihbere gehvāresi
nāz-perver şîr-h̃āre tıfl-ı pistāndur kalem

şeklinde olduğu görülmektedir. Bu şekilde okunduğunda herhangi bir aruz kusuru olmadığı açıktır.

⁴⁵ Durkaya, *Serrâc-zâde Hasan Hâtif Manzum Seyahatnâme*, 83.

Vâlih-i işkeste-i hâtır zâr u ser-gerdândur
Çün temessük-dâde-i dâm-ı firāvândur qalem (3-75)

beytiyle ilgili naşir “Metinde “ser-gerdândur” ifadesinden sonra redif olan “kalem” kelimesi yazılıdır. Ancak bu hâliyle mısra vezne uymamaktadır. Şair, eksik mısra yazmış veya ahengi canlandırmak için tecdid-i matlaya yer vermek istemiş olabilir.”⁴⁶ şeklinde bir dipnot düşmüştür. Hâlbuki U nüshası naşirin söz konusu notuna gerek olmadığını göstermektedir. Çünkü U nüshasında böyle bir durum söz konusu değildir. Hâl böyle olunca şaire isnat edilen bu düşüncelerin aslında bir müstensih hatası olduğu açıklık kazanmaktadır. Burada sayın Durkaya’yı bu değerlendirmeye sevk eden unsurun, SÖ nüshasını müellif hattı olarak görmesinden kaynaklanmış olacağı düşüncesindeyiz.

Eylemiş irhâ-yı ‘inānda şehvâr-ı dâverân
Yeke-tâz-ı sâbık-ı fursân-ı meydândur qalem (3-75)

şeklinde okunan beytin ilk mısrasında veznin kusurlu olduğu dipnotta belirtilmiştir. Naşiri böyle düşünmeye sevk eden yine SÖ nüshasındaki hatalı imla olmalıdır. Bu mısradaki geçen “şehvâr” sözcüğü U nüshasında “şehsüvâr” şeklinde imla edilmiştir. Bu hâliyle okunduğunda;

eylemiş irhâ ‘inānda şehsüvâr-ı dâverân
yekke-tâz-ı sâ’ik-ı fursân-ı meydândur qalem

şekliyle mana ve vezin bakımından bir problem görülmemektedir.

Didi müşahhasât-ı zātuñ seyrân iden
Haşmet ü behcet ü bahâ şevket ü şân mısın nesin (6-12)

beytinin birinci mısrası için dipnotta “vezin kusurludur” ifadesine yer verilmiştir. Hâlbuki U nüshasında beyit;

didi müşahhasât-ı zātuñ siyerini seyr iden
haşmet ü behcet ü bahâ şevket ü şân mısın nesin

şeklinde yazılmış ve böylece mana ve vezin kusuru ortadan kalkmıştır.

Gören şahid kabûl itdi temîme-i emân
Hırz-ı du‘â-yı âşaf-ı ‘ahd-i zamân mısın nesin (6-14)

beytinin birinci mısrası için dipnotta “mısranın vezni hatalıdır” ifadesine yer verilmiştir. Hâlbuki beyit;

gerden-i şahed-i kabûl itdi temîme-i emân
hırz-ı du‘â-yı âşaf-ı ‘ahd-i zamân mısın nesin

şeklinde okunmaya müsaittir.

Buldi teşrîfûñ ile rif‘at ü şân
Maqdemüñle oldı bülend eyvānuñ (8-52)

beytinin ikinci mısra için “mısranın vezni kusurludur” ifadesine yer verilmiştir. Hâlbuki şairin külliyyatında pek çok defa tesadüf ettiğimiz kontraksiyon ile “le” ve “ol” hecelerinin birlikte söylenmesi, vezin noktasında bir kusur meydana getirmeyeceği kanaatindeyiz.

buldi teşrîfûñ ile rif‘at ü şân
maqdemüñle oldı bülend eyvānuñ

şekliyle beyti okumak mümkündür.

İmkân-ı hâtır-ı rindândur Haleb
Senâ-yı şahed-i ‘Arabistân’dur Haleb (13-1)

⁴⁶ Durkaya, *Serrâc-zâde Hasan Hâtif Manzum Seyahatnâme*, 129.

beyti SÖ nüshasındaki yanlış imlalar neticesinde mana ve vezin bakımından kusurlu bir görünüm arz etmektedir. Naşir de bunu ilk mısra için düştüğü dipnotta “mısranın vezni kusurludur” şeklinde tespit etmiştir. U nüshasında ise beyit;

ārāmgāh-ı hâtır-ı rindāndur Haleb
meştā-yı şāhed-i ‘Arabistān’dur Haleb

şeklinde yazılmıştır. Böylece beyit; vezin ve mana bakımından uygundur.

2.4.3. Naşir Tarafından Notlandırılmamış “Vezin Problemleri”

Hān Hüsrev Paşa’nuñ etfāl
İtdi emīn ile istikbāl (1-43)

beytinde vezin kusurlu görünmektedir. SÖ nüshasında beytin her mısrasının sonunda yer alan “yâ” harfi müstensih tarafından imla edilmemiştir. U nüshasına baktığımızda ise beyit;

Hān Hüsrev Paşa’nuñ etfālī
İtdi amīn ile istikbālī

şeklinde yazılmıştır, böylece mana ve vezin bakımından bir problemin olmadığı görülmektedir.

Sāhibü’l-hayr eşeri anda tamām
Cāmi’ ü medrese hān ü hamām (1-72)

okuyuşuyla “hamām” sözcüğünde uygun olmayan bir imale ortaya çıkmaktadır. Bu sebeple sözcüğü “hammām” şeklinde okuduğumuzda şairin vezin kullanımı ile ilgili yorumlarda da daha isabetli fikirlerin ortaya çıkacağı inancındayız.

Ladik ü Konya be-nezd-i çuhūr
Bir birisi toköz sâ’at dūr (1-60)

hâliyle beytin ikinci mısrası vezin bakımından kusurlu görünmektedir. Buna sebep U nüshasında “toköz” şeklinde yazılan sözcüğün SÖ nüshasında “toköz” şeklinde imla edilmesidir. O hâlde beyit;

Ladik ü Konya be-nezd-i cumhūr
her birisi toköz sâ’at dūr

şeklinde okunmalıdır.

Dūr u nezdik çü hurşid-i münir
Mest-feyz keremi mır ü fakir (1-230)

şeklinde beyti okuduğumuzda ikinci mısrada bir kusur olarak görülen Arapça ve Farsça sözcüklerde yapılan med örnekleriyle karşılaşıyoruz. Hâlbuki külliyyat neşrinin hazırlığı esnasında Hâtif’in vezin konusunda oldukça titiz davrandığını görmekteyiz. Bu sebeple beytin;

dūr u nezdik çü hurşid-i münir
müstefiz-i keremi mır ü fakir

şeklinde okunması daha doğru olacaktır.

Nüvişt-i kâi’nâtı levha sebt itdi ezel
Mişver-i dolâb-ı nüh gerdün-ı gerdāndur qalem (3-22)

Bu hâliyle beytin birinci mısrası vezne uygun görünmemektedir. Çünkü SÖ nüshasında “nüvişt” olarak yazılan sözcük U nüshasında “ser-nüvişt”tir. Dolayısıyla beyti;

ser-nüvişt-i kâi’nâtı levhe sebt itdi ezel
mişver-i dolâb-ı nüh gerdün-ı gerdāndur qalem

şeklinde okuduğumuzda vezin ve mana bakımından bir problem olmadığı görülmektedir.

Şâ'ir-i ülfete tab'-ı bezm-i yārān-ı şafā
Hâfız-ı sencide-ḥ'ān-ı nazm-ı Furkân'dur kalem (3-42)

şeklinde beyti okuduğumuzda birinci mısrada, bir kusur olarak görülen Arapça ve Farsça sözcüklerde yapılan med örneğiyle karşılaşıyoruz. Bu sebeple beytin;

şâ'ir-i ālüfte-tab'-ı bezm-i yārān-ı şafā
hâfız-ı sencide-ḥ'ān-ı nazm-ı Furkân'dur kalem

şeklinde okunması daha isabetli olacaktır.

Ka'be-i edebde cāh-ı devlete habāb için
Bādiye-peymālara saḳḳā-yı 'atşāndur kalem (3-71)

beytinin ilk mısrası yine SÖ nüshasında müstensihin dikkatsizliğine uğramıştır. ve şeklinde imla edilen sözcükler için U nüshasında bakıldığında beytin;

Ka'be-i ümmide cāh-ı devlete reh-yāb için
bādiye-peymālara saḳḳā-yı 'atşāndur kalem

şekliyle yazıldığı ve bu hâliyle hem mana hem de vezin bakımından bir problem olmadığı görülmektedir.

Hāmedür meşāta-ı ruḥsār-ı ebkār-ı suḥān
Naḳş-pīrā-yı ser-i tezhīb-i 'unvāndur kalem (3-85)

okuyuşuyla “meşāta” sözcüğünde uygun olmayan bir imale ortaya çıkmaktadır. Bu sebeple sözcüğün “meşāta” şeklinde okunması daha uygun olacaktır.

Eyledi çeşm-i cihānuñ bīnti gör
Berḳ-ı şemşīri ile a'dānuñ (8-26)

beytinin birinci mısrası bu hâliyle vezin ve mana bakımından kusurlu bir görünüm arz etmektedir. Buna sebep SÖ nüshasındaki imla olmalıdır. Hâlbuki U nüshasından beyti okuduğumuzda;

eyledi çeşm-i cihān-bīnini kūr
berḳ-ı şemşīri ile a'dānuñ

şekliyle vezin ve mana düzeltilmektedir.

Örnekler incelendiğinde eser boyunca naşir tarafından notlandırılmış ya da notlandırılmamış “beyit / mısra vezne uymamaktadır”, “vezin hatalıdır” ifadelerinin hemen hemen hepsi ya müstensihin yaptığı istinsah hatalarından ya da metni okuma tercihlerinden kaynaklandığını söylemek yanlış olmayacaktır. O hâlde Hâtif'in vezin kullanımını bu veriler dâhilinde tekrar gözden geçirmek gerekmektedir.

Son olarak *Seyahatnâme* içinde yer alan üçüncü manzume (“kalem” kasidesi) sıralama hatasından kaynaklı olarak 110 beyit olarak kaydedilmiştir.⁴⁷ Hâlbuki bu şiir 112 beyitten müteşekkildir.

Bu yazının amacı metin eleştirisi olmadığı için *Seyahatname* neşrinden verdiğimiz örnekler de *Üç Arûs ve Üç Damâd* mesnevisinde olduğu gibi çok sayıda benzeri arasından sınırlı sayıda seçilmiştir. Amacımız SÖ nüshasının bir müellif hattı olmadığı hatta kötü bir müstensihin elinden çıkmış özensiz bir nüsha olduğunu ortaya koymaktır. Yaptığımız alıntılar ile de Sayın Hayriye Durkaya'nın büyük bir emek ve titizlikle hazırladığı değerli çalışmasına bir eleştiri getirmekten ziyade *Seyahatnâme* adlı eseri yeniden tesis ve neşretme noktasındaki haklı

⁴⁷ Durkaya, *Serrâc-zâde Hasan Hâtif Manzum Seyahatnâme*, 77.

düşüncemizi savunmaktayız. Her ne kadar bu eser için müellif hattı elimizde değilse de U nüshasının metnin tesisine katkısı açıktır. Tarafımızca hazırlanan Hâtif külliyyatının neşri tamamlandığında tüm nüsha farkları ve okuma tercihleri araştırmacıların takdirlerine sunulacaktır.

Sonuç

Metin neşrinin, eser bulmaktan ötürü zorlaştığı ve hatta imkânsız hâle geldiği düşüncesinin hâkim olduğu bu dönemde hâlâ kütüphanelerin tozlu raflarında ve elektronik ortamda gün yüzüne çıkmamış şairlerin ve eserlerin varlığını bir kez daha ortaya koymak oldukça sevindiricidir. Üstelik sadece bir divan değil, koca bir külliyyata sahip olan Hâtif gibi bir şairin eserlerini düşündüğümüzde bu daha da çarpıcı bir şekilde karşımıza çıkmaktadır. Bu noktada dikkat çekmek istediğimiz bir diğer husus ise bir araştırmacının, bir şairle ilgili yaptığı çalışma neticesinde artık bu şairin “adı ve isim hakkının” çalışmayı yapan kişiye ait olması gibi yaygın bir kanının varlığıdır. Hâlbuki aynı şairin aynı eserine yöneltilecek farklı bakışlar, o şair ile ilgili nice dikkat çekici sonuçlar doğurabilecektir. Hâtif Külliyyatı ile ilgili çalışmamıza başladığımız esnada bu şair ile ilgili tek çalışma Selami Ece tarafından SÖ nüshası üzerinden yazılan tanıtım makalesi idi. Bunun üzerine yaptığımız araştırmalar neticesinde nüshaları tespit edip çalışmaya koyulduk ve çalışmamıza devam ederken Sevda Önal Kılıç ve Hayriye Durkaya, Hâtif külliyyatından iki eseri neşretti. *Üç Arus ve Üç Dâmâd* ile *Seyahatnâme*'nin, naşirleri tarafından müellif hattı olduğu kabulü ile yapılan bu neşirleri, yeterli nüsha görülemediği için şairin dili, kafîye ve redif kullanımına dair yanlış hükümler içeriyordu. Elde bulunan nüshalar hem şairin hayatıyla ilgili muallakta kalan bilgileri netleştirmiş hem var olan bilgileri teyit etmiş hem de edebî kimliğini daha doğru değerlendirebilme imkânı sunmuştur. Bunun yanında yapılan neşirlere katkısı da oldukça açıktır. Tespit ettiğimiz nüshalarla birlikte AE nüshasının taslak hâlinde olan müellif hattı olduğu ve diğer nüshaların da birer istinsah olduğu sonucuna ulaşmak mümkündür.

Böylece *Dîvân*'ı ihtiva eden nüsha sayısı 5, *Üç 'Arus ve Üç Dâmâd* mesnevisini ihtiva eden nüsha sayısı 2, *Esmâü'l-hüsnâ Şerhi*'ni ihtiva eden nüsha sayısı biri müstakil olmak üzere 3 ve *Seyahatnâme*'yi ihtiva eden nüsha sayısı ise 2'ye çıkmıştır. Nüshalarda yer alan şiirlerin bazı nüshalarda eksik, bazı nüshalarda fazla olması; AE nüshasında bulunmayan şiirlerin diğer nüshalarda yer alması şairin divanının, birden fazla kez tedvin edildiğini göstermektedir. Buna göre bu nüshalardan daha fazlasının olduğu açıktır. AE nüshasının tebyiz edilmiş bir nüshası, *Esmâü'l-Hüsnâ Şerhi* ve *Seyahatnâme*'nin müstakil ya da bir eser içinde bulunduğu hâlinin de bir an önce tespit edilip ilim âlemine duyurulmasını temenni etmekteyiz.

Kaynakça

- Abdülkadiroğlu, Abdülkerim. *İsmâil Belîğ Nuhbetü'l-Âsâr Li-Zeyl-i Zübdetü'l-Eş'âr*. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yay., 1999.
- Akbayar, Nuri ve Seyit Ali Kahraman. *Mehmed Süreyyâ Sicill-i Osmanî Osmanlı Ünlüleri*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yay., 1996.
- Bağdatlı İsmâil Paşa. *Keşf-el-Zunûn Zeyli*. C.2. İstanbul: Millî Eğitim Bakanlığı Yay., 1972.
- Ceylan, Ömür. “Kadeh Duası ve Şerhine Dair”, *Böyle Buyurdu Sûfi* içinde İstanbul: Kapı Yay., 2005.
- Çapan, Pervin. *Mustafa Safayî Efendi Tezkire-i Safayî: Nuhbetü'l-Âsâr Min Fevâ'idü'l-Eş'âr İnceleme Metin İndeks*. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yay., 2005.
- Çiftçi, Ömer. *Fatîn Tezkiresi (Hâtimetü'l-Eş'âr)*. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay., 2017, erişim tarihi: 27.05.2024, e-kitap <https://ekitap.ktb.gov.tr/Eklenti/55976,fatin-tezkiresi-pdf?0>.

- Danişan, Tuğba. “Hâtif Ali Efendi Hayatı, Edebî Kişiliği, Dîvânının Tenkitli Metni (1^b-132^a) ve Nesre Çevirisi” Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, 2009.
- Dîvân-ı Hâtif*, İstanbul Millet Kütüphanesi Ali Emiri Koleksiyonu 34 Ae Manzum 501.
- Donuk, Suat. Şerh-i Du’â-yı Kadeh ve Kadeh Duası Mazmunu, *Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, 7(4) (2012): 1599-1629.
- Durkaya, Hayriye. *Serrâc-zâde Hasan Hâtif Manzum Seyahatnâme*. Konya: Palet Yay., 2021.
- Ece, Selami. “Serrâc-zâde Hasan Hâtif (Hayatı ve Eserleri)” *Turkish Studies*, 2(1) (2007): 84-103.
- Ekici, Ramazan. *Hâfız Hüseyin Ayvansarâyî Vefeyât-ı Ayvansarâyî*. İzmir: Tibyan Yay., 2012.
- Erdem, Sadık. *Râmiz ve Âdâb-ı Zürefâ’sı (İnceleme Tenkidli Metin İndeks Sözlük)*. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yay., 1994.
- Güzel, Bilal. “Kemiksiz-zâde Safvet Mustafa ve “Nuhbetü’l-Âsâr Min Fevâ’idi’l-Eş’âr” İsimli Şair Tezkiresi” Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi, 2012.
- Güzel, Bilal. *Mehmed Fahreddin Bursavî ve Gülzâr-ı İrfân İsimli Biyografik Eseri (inceleme-Metin)*. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay., 2023, erişim tarihi: 27.05.2024, e-kitap <https://ekitap.ktb.gov.tr/Eklenti/118690,gulzar-i-irfan-mehmed-fahreddin-bursavipdf.pdf?0>.
- İnan, Göker. “Ahmed Hasîb Efendi’nin Mecmûa-i Tevârih’i” Yüksek Lisans Tezi, Trakya Üniversitesi, 2013.
- İnce, Adnan. *Mîrzâ-zâde Mehmed Sâlim Efendi Tezkiretü’ş-Şuarâ*. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay., 2018, erişim tarihi: 27.05.2024, e-kitap <https://ekitap.ktb.gov.tr/Eklenti/57124,mirza-zade-mehmed-salim-tezkiretu39s-su39arapdf.pdf?0>.
- Karataş, Ahmet. *XVI. Asır Türk Edebiyatının Ruzâi Mahlaslı Şâirleri*. İstanbul: M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yay., 2013.
- Kartal, Ahmet. “Türkçe Mesnevilerin Tertip Özellikleri”, *Şiraz’dan İstanbul’a Türk Fars Coğrafyası Üzerine Araştırmalar* içinde İstanbul: Kriter Yay., 2008.
- Kılıç, Sevda Önal. *Serrâc-zâde Hasan Hâtif Üç ‘Arûs ve Üç Dâmât*. Erzurum: Fenomen Yay., 2020.
- Kurnaz, Cemal ve Mustafa Tatçı. *Mehmet Nâil Tuman Tuhfe-i Nâilî*. Ankara: Bizim Büro Yay., 2001.
- Kütük, Rıfat. *Hâfız Hüseyin Ayvansarâyî Vefeyât-ı Ayvansarâyî*. Erzurum: Doğu Kültür Sanat Yay., 2012.
- Onay, Ahmet Talat. *Eski Türk Edebiyatında Mazmunlar ve İzahı*, haz. Cemal Kurnaz. Ankara: Birleşik Yay., 2007.
- Önal, Sevda. “Hâtif, Hayatı, Edebî Kişiliği ve Divanı (İnceleme Karşılaştırmalı Metin)” Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi, 2010.
- Sarı, Şeyma. “Hâtif Ali Efendi Hayatı, Edebî Kişiliği, Dîvânının Tenkitli Metni (132^b-203^a) ve Nesre Çevirisi” Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, 2009.
- Yavuz, Fikri ve İsmail Özen. *Bursalı Mehmed Tahir Osmanlı Müellifleri*. C.4. İstanbul: Meral Yay., 1972.
- Zübeyiroğlu, Ruhsar. “Mehmed Tefvik Efendi Mecmû’atü’t-Terâcim” Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, 1989.